

melletti, gondosan ápoltság nagy gyepnégyeszőgön elhullatott hattyútollakat borzol-hemperget a szél, az aszfalt-beton part egyik, vízbe lejtő szakaszán és más helyütt, a közvetlen a víz melletti fűben hattyúguanó: méretes kupacok (kutyák tüzetes állagvizsgálat nélkül is kizárva: nejlonzacskó és kislapát nélkül svájci kutyatartó az utcára nem lép; a nagyvárosi csövesek mellől a kutya jobbára ugyan elmaradhatatlan, de ők vajh mikor „svájci kutyatartók”?!); költői reflexió apropójául a mondott exkrementum kincsesbánya, látványnak csupán meghökkentő, és persze vonzónak nem mondható – a bölcs bronz-Gotthelf szenttelen; érc szemgolyója már (és mindig) az évszakkulisszák mögé lát, ahonnan sosem jön új üzenet, legfőljebb hol így, hol úgy (vagy épp sehogy sem) halljuk (meg) a régit – a gyerek kabriókat számol (nagyjából korrektül, bár egy-egy látványosabb jármű feszt-acéltetővel is megkapja ezt az előléptetést); és valóban mintha nemcsak a gumigarnitúra cserélődött volna az évszakkváltással, de maguk a járművek is, azaz mintha most több volna a százugdván a *gazda* sörényét lobogtató acélparipa – estenként a másnapi időre meredünk szemmel-füllel a *Me-teóban* (egy toronyház tetején van kialakítva a *természetesen* fedetlen stúdió); amilyen természetes, legalább oly bizarr ugyanazokról az ajkáról, melyek pár hónapja még **Grau in Grau**-t emlegettek, most **Sonne pur**-t hallani. • Sic transit gloria (& miseria) mundi, *avagy* „szemközt a leáldozó nappal, mindaz, mi elmúlt...”?

Gángó Gábor

A HATÁRON TÚL IDEGEN ORSZÁG

Ottlík Géza „Iskolá”-ja mint Monarchia-regény

A katonaság és annak részeként a katonaiskola nem véletlenül hatalmas és közkedvelt témája a Monarchia-irodalomnak. A k. u. k. hadsereg általában véve Ferenc József után alighanem a második legfontosabb szimbóluma a Monarchiának, és a magyar hagyományban is alkalmasint a harmadik helyet foglalja el az uralkodó és Erzsébet királyné után.

Más irodalmak párhuzamos jelenségeire Szegedy-Maszák Mihály és Fried István kutatásai alapján utalhatunk. Az előbbi Márai Sándor műve, A GYERTYÁK CSONKIG ÉGNEK kapcsán utal a hadsereg hivatáshagyományának szépirodalmi témává válására: „*Henrik és Konrád olyan katonaiskolában nevelkedett, mint Törless. A GYERTYÁK CSONKIG ÉGNEK*

ugyanúgy a kettős monarchiáról és annak hadseregéről szól, mint a RADETZKY-INDULÓ.²¹ Fried István pedig Ivo Andrić és Joseph Roth műveire emlékeztetve írja: „[h]ogy a garnizonok miképpen illeszkedtek be a (kis)városok életébe, beilleszkedtek-e, arról a HÍD A DRINÁN című regényből ugyanúgy kapunk információkat, mint a RADETZKY-INDULÓ-ból”.² Lőkös István, Andrić művével foglalkozva, egyetért abban, hogy „[a] helyi lakosság szemében – a közhivatalnokok mellett – elsősorban a katonák testesítik meg a monarchia államgépzetét”, és hivatkozik a Monarchia-irodalom Galícia-vonulatára is mint összevetési alpra.³

Úgy tűnik, hogy az ISKOLA A HATÁRON sokkal inkább kötődik és köthető e művekhez, mint a magyar irodalom más hadsereg-ábrázolásaihoz, amelyek az elfogadás vagy az elutasítás szélső értékeit foglalják el, és nem emelik szimbólumban megragadható művészi problémává a k. u. k. hadsereg világát. Ami a pozitív szélsőséget illeti, az ŐSZI VERSENYEK-ben Krúdy utal arra, hogy „Herczeg és Pekár regényeiben és elbeszéléseiben olyan kultuszt üzött a főhadnagyokból, hogy nem is számított valóban szerelmi lovagnak az, akinek a két csillag hiányzott a gallérváról”.⁴ A k. u. k. hadsereg életéből kedélyes, anekdotikus jelenetek is bekerültek a magyar irodalomba, mint például Papp Dániel KULTÚRHARC TISZASZÁLLÁSON című novellájába, amelyben a kaszinó tisztí közvéleményét egy Prépost névre keresztelt s ily módon az egyház rosszállását kiváltó ló foglalkoztatta, de ilyen például a (Kosztolányinál is megfigyelhető) vidéki kaszinóvilág rajza A BEOSZTOTT ALTÁBORNAGY című Papp-novellában.

A másik végletet mindenekelőtt Bródy Sándor néhány novellája képviseli, aki számára keserű élettapasztalat volt a k. u. k. hadsereg, hiszen Egerből fegyelmi vétség miatt évekre Josefstadtra vitték. Bródy monográfusa, Juhász Ferencné tematikus és motívikus jegyek alapján rokonítja Bródy katonatörténeteit a Monarchia-irodalom egyes darabjaival, közelebből nem érintve a kérdést, miképpen mutatják meg ezek az egymástól oly különböző művek a hadsereg „igazi arcát”: „A monarchiáról szóló regények, novellák, korabeliek és később íródtak, közül nagyon sok foglalkozik a hadsereggel, gondoljunk például J. Hašekre, Joseph Rothra [...], Vladimír Neffre [...], nálunk Thury Zoltánra, akik nagyon pontosan megírták a csillogó uniformisvilág igazi arcát. Bródynak személyes élménye volt a katonaellet, megismerkedett a monarchia katonai fogdáival – a Hašek óta olyan közismert profosz nála is szerepel – és a josefstadi börtönkórházzal is.”⁵ Bródy novelláiban (TUZA ISTVÁNNÉ, RAB KATONÁK) a k. u. k. közös hadsereg olyan börtönként tűnik fel, amely ellen csak lázadni lehet, de a lázadás nem vezet célra, csak bukásra.

A k. u. k. hadsereg irodalmi jelenlétének további vonulata a katonaság és a civil lakosság együttélésének ábrázolása. Szász Ferenc Bródy Sándor KAÁL SAMU című elbeszélését, Mikszáth Kálmán NOSZTY FIÚ-ját, Arthur Schnitzler GUSZTI FŐHADNAGY-át és DER RUF DES LEBENS című drámáját hasonlítja össze: mindegyikük közös témája, hogy a hadsereg tisztje megsérti a civil érintkezés normáit.⁶ „[C]ivil is lehet becsületes ember”⁷ – mondják a tiszték Bródy Sándor KÉT KATONATISZT című novellájában. Ady Endre Thury Zoltán drámáját, a KATONÁK-at azonos című, 1899-es recenziójában ugyancsak a kasztosodás problematikája felől értelmezte, és egy 1902-es írásában (NEM VESSZÜK LE A KALAPOT) felháborodottan írt a GOTTERHALTE és a császári hadsereg ellen, mint ahogyan az osztrák kultúrához sok tekintetben kötődő Lukács György is ironikusan kérdezte egy színikritikájában: „A GOTTERHALTÉ-ről ugye nem kell írnom?”⁸ Az ISKOLA A HATÁRON legelső mondata is ezt a lekoptathatatlan, úszónadrágban is levetkőzhetetlen közöség-tudatot tükrözi, jóllehet ez a témakör az Ottlik-regény egészétől idegen marad: „Szeredy Dani motyogott valamit az orra alá, ahogy álltunk a Lukács-fürdő tetőteraszán, a kőpárkánynak támaszkodva, és néztük a sok napozó civilt.”⁹

Az ISKOLA A HATÁRON mint Monarchia-regény

Ottlik látásmódja inkább az osztrák hagyomány összetettebb hadseregekével áll rokonságban, illetve a magyar irodalomban a legmesszebbmenőkig ő próbálkozott meg a motívum szimbolikus teherbíró képességének kihasználásával.

A nyolcvanas évek elején már jelen volt a kritikai irodalomban Ottlik ISKOLA-jának Monarchia-olvasata vagy legalábbis elszórt utalásokban annak lehetősége. Balassa Péter lényegében elfogadja a Monarchia-kontextust, amikor megjegyzi, hogy „[a] téma egy húszas évekbeli osztrák–magyar hagyományokra visszatekintő *alreáliskola hétköznapi élete*”. A szellemi szövegkörnyezetre utalva Balassa hozzáteszi, „[a]z *akaratlanul is történelmi anyag itt ugyanaz, mint a DER MANN OHNE EIGENSCHAFTEN-é, illetve Wittgenstein nyelvről és szabálykövetésről szóló késői bölcséleté, valamint Rilke költészeté*”.¹⁰ Zemplényi Ferenc Ottlik-tanulmánya végén megjegyzi, hogy „*talán több szót érdemelt volna az író sajátos tradicionáliszmusa, amely ezt az 1959-es regényt érzésünk szerint a Monarchia utolsó nagy regényévé teszi*”.¹¹

A kérdéssel ezt követően Szegedy-Maszák Mihály foglalkozott részletesen. Összefoglaló megállapításai megerősítik Zemplényi Ferenc felvetését: „*A katonaiskolai létformára mindvégig rávetíti árnyékát a kettős Monarchia öröksége. [...] A regény példázatos jellegéhez tehát hozzátartozik, hogy a történet közelmúltját és jelenét egymáshoz viszonyítja, mintegy kérdést fogalmaz meg az Osztrák–Magyar Monarchia s az első világháború utáni Magyarország viszonyáról.*”¹²

Jókai, Krúdy, Márai után Ottlik Géza az első magyar Monarchia-író, akinek már nem személyes élmény a Monarchia. Érdekes kissé bővebben szólni arról, miképpen idézi meg Ottlik a számára múlttá vált Monarchiát. „*A kézzelfogható valóságban élünk, nem dicséretes eszmék jelképei közt vagy kerek történetek absztrakcióiban*” (132.): rendkívül fontos az ISKOLA szimbolikájának szempontjából e megállapítás, hiszen arra utal, hogy a történetmondó stilizál. Utólag állította bele a növedékek történetét a Monarchia szimbólumai közé, ezzel a Monarchia-hagyományt mint az egzisztencia integritásának és a szabadság lehetőségének a feltételét mutatva fel. Mivel a megélt élettörténet szintjén a gyermekek egyáltalán nem reflektálnak a körülöttük levő tér szimbolikus tartalmára, jeleire, ezért az elbeszélő szabadon választhatja ki a legelvontabb szimbólumot, hogy középponti témává emelje: a határt.

Az ISKOLA A HATÁRON azt mutatja, hogy a két világháború között a Monarchia sok tekintetben adottság maradt, mégpedig elsősorban a hadsereg romjain és szellemén keresztül. Az osztrák–magyar uralmat Ottlik nem nosztalgikusan, hanem a maga nyereségében és – talán – a két tiszthelyettes jellemkülönbségében az osztrák és a magyar uralom bizonyos karakterellentéteinek az árnyalataiban látatja, amelyekből végül egyetlen hatalmi szisztéma bontakozik ki. A Monarchia osztrák felét Schulze tiszthelyettes jelképezi: „[a] *monarchia úgynevezett közös hadseregében szolgált, ahol német volt a vezényszó. Bognár mindig magyarul beszélt, Schulze azonban gyakran fordította németre a szót*”. (72.) Ám ezzel nem okozott kommunikációs zűrzavart: „*mi tudtuk, hogy mit kell csinálni*”. (72–73.) Schulze első német nyelvű megszólalása a rendre, mindenkinek a neki megszabott helyére utal: „*Auf die Plätze!*” (66.)

Egy tiszta férfiarc

Schulze, Bognár, Balabán: a három tiszthelyettes és a hozzájuk való viszonyulás központi jelentőségű kérdése az ISKOLA-nak. Schulze és Bognár napi rendszerességgel egymást váltó, mégis egymásra vetülő uralma az elbeszélés nézőpontjából jelentőségében

messzemenően aránytalanná válik. A Schulze-napok sokkal nagyobb terjedelemben vannak elbeszélve, érzékeltetvén, hogy a fontos dolgok, a nevelődés, a világsajátítás fordulópontjai a Schulze-napokhoz köthetők. Bognár nyers durvasága és ezzel együtt járó nemtörődömsége a kikapcsolódást, a Schulze-napok élményfeldolgozását lehetővé tevő távlatot biztosítják a növendékek számára. Bognár „*ordítózó és gyűlölködő*” (84.), tősgyökeres magyar beszédű otthonossága tekintetében nincs a regényben fejlődési folyamat, ám annál inkább megfigyelhető a változás a Schulzéhoz való viszonyban. A Schulze-világ képtelen elfogadhatatlansága felett érzett düh és kétségbeesés mindvégig jelen van ugyan, azonban az uralom megtestesítőjének megítélése fokozatosan bomlik ki a regényben. Meg-megvillan egy-egy emberi, tiszta pillanat, mint például a szappannal ügyefogyottan buzgólkodó Czakó jelenetében: „*Amikor befelé indulva Czakó elhaladt Schulze mellett, a tiszthelyettes tarkón legyintette, s mintha elmosolyodott volna.*” (82.) A növendékek előtt lassacskán világossá válik, hogy Schulze képes emberi odafordulásra, arra, hogy „*odavessen nekik egy-egy kedélyeskedő szót, mialatt kissé csúfondárosan, de jóakarattal nézi a labdarúgókat*”. (136–137.) Schulzéban felfedezik a bornírt kötelességtudat pozitív összetevőit is, hogy „*hozzáférhetetlen és megvesztegethetetlen*”. (Uo.) Schulze személyiségének újabb vonásai, a bizalom és a nagylelkűség derültek fényre, Medve Gábor számára drámaian, abban az epizódban, amelyben gyanúba keveredik, hogy betört egy ablakot, Schulze pedig hitelt ad a szavának, és kiáll mellette. Mindennek eredményeképpen Schulze hatalma tiszteletet ébresztett bennük: „*tiszta szívből*”, „*[a] hatalma őszinte, áhítatos tiszteletéből*” (uo.) próbálták meg kegyeit elnyerni.

Ezen túlmenően megengedi a szöveg, hogy Schulze és a növendékek viszonyában történeti allegóriát lássunk, Ferenc Józsefnek és a magyaroknak az 1849-től 1916-ig terjedő közös történetére asszociáljunk. Schulze jellemzésében fokozatosan bomlik ki a Ferenc Józseffel való hasonlatosság. Ennek egy fázisa a szabálykövetéshez való ragaszkodás: egy-egy büntetőgyakorlat után „*a szeme még mindig lázasan csillogott, de arcán egy kis megkönnyebbülés látszott. Ha nem is tudta teljesen jóvátenni azt a borzalmas kárt, amit egy hitvány újonc függelemsértéssel határos viselkedése okozott a hazának, a végső katasztrófát sikerült elhárítania azáltal, hogy habozás nélkül cselekedett*”. (75.) Végül, egyszer csak feltűnik a császára emlékeztető egészséges, pirosas férfiarc, amelyen a – mindig korlátolt, gyakran önmagában tetszelgő, de mégis értékként feltűnő – becsületesség egyenesen rokonszenvet kelt: „*Félprofilból láttam az arcát. Hirtelen, így messziről, úgy vettem észre, hogy egészen jóképű ember. Egészséges, frissen mosdott, vörösös, férfiasan tiszta arca volt. Higadt önbizalom áradt róla, sőt megbízhatóság, egyenesség.*” (201.)

Az együttélés kezdeti időszaka „*félelmetes ostromállapot hangulatban*” (199.) telt, ami egyértelmű párhuzam a szabadságharc leverését követő hónapokkal. A növekvő szabadság kompromisszumának korszakát a kultúra fokozatos térhódítása jelzi, majd egyszer csak – Schulze elment. Balabán tiszthelyettes színre lépése ad lehetőséget a növendékeknek arra, hogy a kényszer fogalmát a kötelesség fogalmával váltsák fel: Balabán jóindulata, emberismerete vezeti el őket az önként vállalt szabálykövetés imperatívusának elfogadásáig.

Ha a motivikusság apróságait áttekintjük, láthatóvá válik, hogy a katonaiskola a növendékek látóhatárán ugyanolyan messze van Bécstől, mint Budapesttől. Rádiójukon először a bécsi adót hallgatják, relikviáik a Monarchia más katonaiskoláira („*Küsmarton, Sankt Pölten, Morva-Fehértemplom, Bécsújhely*”) (220.) emlékeztetnek, de a vasútállomások sora Pesthez köti őket. Étrendjükön felváltva szerepelnek tipikus osztaék és magyar ételek: „*lebbencsleves*”, „*Stefánia-sült tarhonyával és császármorzsa*”, „*gulyásleves*”,

„fánk”, „bukta”, „káposztás kocka”. (237–238.) Az elbeszélés jelen idejében a Monarchia öröksége Budapesten még kiáltóan rajta van: „*a Ferenc József-hídról és az Erzsébet-hídról*” (160.) nézhet le az ember, mondja az elbeszélő: „*Sok zöld víz hömpolyög odalent sötéten, nyugtalanul.*” A tisztikar jórészt német, illetve legalábbis kettős identitású: német a vívőmester, aki Medvét „*németül szidalmazta*” (97.), Ernst alezredes úgyszintén „*[n]émetül, magyarul gyalázta az osztályt*”. (141.) E tisztikar látnivalóan túlméretezett rendfokozatokkal rendelkezik egy hadapródiskolához képest. A századparancsnok alezredes, az orvos ezredes: jól mutatja, hogy a Monarchia egykori, jóval nagyobb hadsereghez illő tisztikara ott keresett állást, ahol tudott. A térképek is még az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának állapotát tükrözték: „*A térképattalazom, amit kaptam, több emberöltőt végigszolgálhatott: Bécsben nyomtatták, 1881-ben, s a fedőtáblája alatt, ami minden könyvünkben benne volt, vastagon rétegződtek az elmúlt évtizedek rosszul levakart vagy benne hagyott »hiányjegyzékei« és »Mangelzettel«-jei.*” (90.)

Monarchia-motívumok az ISKOLA-ban

Amint azt Szegedy-Maszák Mihály feltárta, az ISKOLA A HATÁRON több tárgyi szimbólummal utal a kettős Monarchia letűnt világára. Képeken jelen van „*a császár életnagyságú olajfestményével*” (239.), és a szemlélő elé tűnnek „*régi tábornokok, Radetzky, Savoyai Jenő*”. (205.) A narrátor egy helyütt beszámol róla, hogy megnézte „*az Osztrák–Magyar Monarchia falitérképét a hátsó ablak mellett*”. (241.) A tárgyi kultúra a hordozója a Monarchiának. Medve Gábor egy kiállított rajz alatt „*[m]egnézte az aláírást: »Amadeus Krause«. Aztán elolvastatta a többi rajz aláírásait is, »Zögling Gabriel Szelepcsényi, Zögling Johannes Beke« – meg egy hosszú név: »Zögling Karl Friedrich Freiherr von Walden-Egg...« A rajzlapok felső bal szegélyén pedig mindenütt az egyforma szöveg vagy csupán fekete bélyegző, ugyancsak németül: »K. K. Militär Unterrealschule«”. (28.) Medve Gábor megismerő tekintete a fűzfákkal szegett, pallóval áthidalt csobogó patakot (és feltehetően hasonló dolgokat) ábrázoló képekről, azaz egy immár elhagyott, minden „*érzékeltően fából való, jól eltalált*” részletezés ellenére is illuzórikussá vált külvilágról lesiklik a benti világ realitását jelképező pecsétre, aláírásokra – amelyekből egy többnemzetiségű hagyomány bontakozik ki.*

Az ISKOLA A HATÁRON e Monarchia-reminiszcenciáihoz hozzá lehet fűzni a megjegyzést, hogy Ottlik – és ezt a feltételezést a kőszegi alreáliskola akkori belső berendezésének és mindennapi rituáléinak alapos ismerete nélkül is meg lehet kockáztatni – radikálisan szelektál és stilizál. Az iskola világában nyilván jelen lehettek a Monarchia képi és tárgyi emlékei, s minél jobban a felszín alá látott a szemlélő, e Monarchia-rétegek annál inkább észrevehetőek voltak. Azonban a Monarchia-rétegre, szintén nyilvánvalóan, 1923–1926-ban már egyértelműen rátelepülhetett a Horthy-korszak a maga saját, nemzeti történeti jelképekből megkonstruált szimbolikájával, zászlóival, képeivel, a Trianon utáni helyzethez alkalmazott egész történetiszemléletével. Az ISKOLA erre a világképre, erre a történelmi korszakra vonatkozóan egyetlen utalást sem tartalmaz.

Mindezek alapján megkockáztathatjuk a következtetést, hogy Ottlik a Horthy-korszak kiretusálásával egyfelől nemcsak kifejezetten tagadta a Monarchia és a két világháború közti időszak közötti esetleges folytonosságot, amelyet a katonai élet sugallhatott a benne élők számára, hanem ki is emelte a Monarchia világát ebből a történeti időrendből, és egy más szférában tette jelképpé és mértékké.

Nevek. Balassa Péter már észrevette, hogy az ISKOLA A HATÁRON szereplőinek nevei „*[e]nigmatikusak, mert a beszélő név határán állnak, mégsem azok. Ötvenyi, Eynatten Vince,*

Both Benedek, Colalto Egon, Szeredy, Medve, Gereben Énok, Formes Attila, Kalugyerszky, Palugyay, Apagyi, Kovách Garibaldi stb.”¹³ Balassa a személyes identitás talányaként értelmezi a jelenséget; ha azonban a neveket a maguk összességében vesszük szemügyre, akkor feltűnhet, hogy Ottlik a nevekkal némiképp lefedi a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia területi és társadalmi változatosságát. A birodalmi gróf Collaltók például csehországi familia voltak.

Márai Sándor A GYERTYÁK CSONKIG ÉGNEK című regényének hadapródiskolai világához hasonlatosan Ottliknál a nevek a viselőik katonaiskolai valójára referálnak „igazából”. Az egyenruha levetésével mintegy a személyiség is megszűnik: „*A civil ruha miatt [...] ezek a nevek már nem illettek rájuk, s inkább úgy néztük őket, hogy »aki valaha Homola volt«, »aki Burger volt.«*” (373.) Ahogyan Ottliknál tudomást sem vesznek arról, hogy melyik növendék gróf vagy báró, úgy Márainál is kívül hagyják a közösségen a fiúk e társadalmi státust jelző jegeket, amint az ebben a krúdys lezárású részben olvasható: „*Az intézetben, ahol négyszáz gyermeket neveltek, olyan csend volt, mint egy pokol gép belsejében, egy perccel a robbanás előtt. Mind itt voltak, cseh kastélyokból, zsemlyeszőkén, tömpe orral és fáradt, fehér kezekkel, morva udvarházakból, tiroli várakból és Stájerország vadászkastélyaiából, a Grabent környező utcák csukott zsalus palotáiból és a magyar vidéki házakból, hosszú nevekkel, sok mássalhangzóval és előnévvel, címekkel és rangokkal, melyeket mintegy ruhatárba helyeztek itt, az intézetben, mint a finom, Bécsben és Londonban varratott polgári ruhákat és a holland fehérműveket. Egy név maradt csak mindebből és egy gyermek, aki a névhez tartozott, s most tanulta, mit szabad és mit nem szabad. Voltak keskeny homlokú szláv fiúk, kiknek vérében elkeveredett a Birodalom minden emberi sajátossága, voltak kék szemű, nagyon fáradt, tízéves arisztokraták, akik úgy néztek a semmibe, mintha őseik már helyettük is mindent láttak volna, s egy tiroli herceg tizenkét éves korában agyonlőtte magát, mert szerelmes volt egy unokahúgába.*”¹⁴

Ebből a szempontból kitüntetett figyelmet érdemel a legelső katonaiskolában említett név, Eynattené – Eynatten altábornagy a neoabszolutizmus korának korrupt katonafigurája volt ugyanis. Ennek fényében jelentéseseznek érezzük a név kétszeres, magyaros-svábossá, triviálissá torzítását („*Hejnatter!*”) (21.) a „hibás” szemű növendék száján, aki már nem látja meg önmagát és közösségét a Monarchia tradíciójában, míg az egy-két generációval korábbi növendékek például Márainál csak így tudták szemlélni önmaguk egyenruhás valóját.

Az ISKOLA A HATÁRON lehetséges előképének, Robert Musil TÖRLESS NÖVENDÉK-ÉNEK vonatkozásában a szakirodalom Szegedy-Maszák Mihály tanulmányaiban a filológiai rekonstrukció terén valószínűleg elment a vizsgálódásnak a rendelkezésre álló adatok kijelölte határáig. Összegző megállapításai értelmében „*a TÖRLESS előrevetíti a tudat és az emberi lét értelmezésének későbbi módjait, az ISKOLA A HATÁRON viszont közelebb áll a húszas és a harmincas évek értékörző eszményeihez, mint az avantgárd újításaihoz. [...] Bármennyire különbözőek is azonban e kétféle nézőpont és értékelés, közös bennük, hogy a Habsburg Birodalom kulturális örökségének egységét bizonyítják. Más szóval, a DIE VERWIRRUNGEN DES ZÖGLINGS TÖRLESS és az ISKOLA A HATÁRON ugyanarról tanúskodik, amit a cseh Bohumil Hrabal így fogalmaztatott meg egyik hősével: »Kelet-Európa nem a Poříč-i-kapunál kezdődik, hanem odébb, ahol a régi, monarchiabeli állomásoknak vége szakad, valahol Galiciában, ahová még eljutott a görög tümpanon.*”¹⁵

A TÖRLESS és az ISKOLA motivikus összevetését Györffy Miklós végezte el. Elemzéseire két adalék kívánczik, amelyek a kapcsolat, a recepció mellett szólnak. Az ISKOLA A HATÁRON e közös motívumai Musil TÖRLESS-ével a regény vége felé találhatóak, vagyis

azt követően jelennek meg, hogy Ottlik hősei elérték vagy legalábbis megközelítették a musili kisregény szereplőinek életkorát, hiszen a tág időkeret miatt árnyalni kell azt a megállapítást, hogy „*Ottliknál kisebbek a gyermekek*”.¹⁶ Az egyik közös motívum a padláster bevonása a cselekménybe, annak a beavatásra, a felemelkedésre, a kiválasztottságra utaló minden jelentésével együtt: „*Ez a teljes nesztelenség volt az igazán izgalmas az egészben, nem a tetőkön való mászkálás. Semmi áron nem engedhettük, hogy az ügyeletes altiszt vagy bárki rajtacsípjén benniünket. Fent körüljártuk sietve a padlásteret, aztán felugrottam újra a szűk kis ablakba, és felhúztam őket, mert kievickélni nehezebb volt. Csak másnap vette észre az ember, ha imitt-amott lehorzsolta a bőrt a karjáról-lábáról.*” (344.)

Másfelől említésre méltó, hogy a negyedéves növendékek életében megjelenik, mégpedig verbálisan, a homoszexualitás, elsősorban Medve Gábor és a „kis szűz”, Tóth Tibor viszonyában. Először egy másik növendék „*ajánlgatja*” Medvének, „*hogy mit tegyen vele*” (351.), majd a szerelmi civódásokra jellemző fordulattal ír az elbeszélő arról, hogy Tóth Tibor „*kiadta az útját*” Medvének, s erre Medvét „*vad féltékenység fogta el, ami már képtelenség volt mindenestől. Talán csak mégsem szeretett bele ebbe a kiállhatatlan, szenteskedő kis hülyébe, mintha lány volna?*” (365.)

Ez a tematikus szál Musiltól mégis inkább Márai felé vezethetne el bennünket. Márainál is témává válik az EGY POLGÁR VALLOMÁSAI-ban az összezárt kamaszok világa, az internátus és az első utcai nő, akinek fogadófülkéje hasonló sivárságot lehel, mint a TÖRLESS-beli leírás Boženájának kocsmái szobája: „*Valamilyen vazelin-, petróleum- és szappanszagú, nagyon melegre fűtött szoba vett fel; semmi másra nem emlékszem e látogatásból.*”¹⁷

A Monarchia mint kommunikációs probléma

Ottlik regényének fő jellegzetessége a szakítás a Monarchia-klisékkel és egyetlen szimbólum végsőkig való terhelése. E szimbólum természetesen nem ismeretlen a Monarchia-irodalomban, és Ottlik után is tovább éli a maga életét: „*a Monarchia-szöveg osztrák irodalmi változata mindenekelőtt nyelvében német, nyelven túli (vagy innen) hagyományában azonban a Monarchia »nemzeti« kultúráinak örököse. Kíváltképpen figyelmeztet erre a határnak szinte vezérmotívummá válása, olykor jelképpé szublimálódása. Musil Törless-regényének allegorikus helyét, a Monarchia nem egy költő-személyiségének biográfián és műveiben jelentőséghez jutó katonaiskolát az országhatárra helyezi, ugyancsak oda küldi el az ifjabb Trotttát Joseph Roth RADETKY-INDULÓ-jában. Ingeborg Bachmann HÁROM ÚT A TÓHOZ című elbeszélése szintén határvidékre vezet el, mint ahogy majd határátlépő lesz Handke Az ISMÉTLÉS-ének főszereplője is.*”¹⁸

A Monarchia-időket megidéző Krúdynál a nemzet, Márainál egy társadalmi osztály határszituációjáról volt szó. Ottliknál válik a Monarchia egyéni határhelyzet szimbólumává: ezért Ottlik e sajátosságán keresztül sokban kötődik a XIX. századi klasszikus polgári individualizmushoz. A töredezett nyelv, a szakadozott kommunikáció a Monarchia más íróival ellentétben nála csak felszín. A szereplők által beszélt nyelv törmelékes, redukálódott ugyan, de ez a minimális nyelv teljes világokba enged betekintést, mégpedig olyan világokba, amelyeknek az „*állványzata*” (amint a fiatal Wittgenstein tanítja a TRACTATUS-ban, én legalábbis így látom Balassa Péterrel szemben) azonos, ezért kommunikálható, átjárható, s a hallgatás mögött a hallgatásban megmutatkozó egyazon erkölcsi világ sejlik fel. A nyelv torz mivoltában is referál egy adott, egyetlen valóságra. A nyelvjátékbeli tévedések akkor állnak elő, ha a növendékek a valósággal nincsenek tisztában. A torzult alakok értelmének felfejtése megnyugvással, a rend helyreállításával jár együtt.

Nagyon leegyszerűsítve a kérdést, a Monarchia közös filozófiai perspektívájának két fő sarkpontja a spekulatív megközelítések létjogosultságát tagadó „filozófiaellenes”, szociológiai beállítódás és az ember kérdését nyelvi kérdésként felfogó, a nyelvproblémára, a nyelvi töredezettségre, a kommunikációs nehézségekre állandóan reflektáló világkép. Az első tézist illetően Nyíri Kristóf rekonstruálta és a nyugati birodalomfél jelenségeivel párhuzamba állította a Széchenyi Ferencről legalább Asbóth Jánosig húzódó, szociologizáló társadalomelméleti hagyományt.¹⁹ E vonulat talán leghangsúlyosabb, sokat hivatkozott confirmáló eleme Eötvös József URALKODÓ ESZMÉK... című műve. A nyelvi tézis kimunkálása során a kutatás általában a Bolzanótól Machon át Wittgensteinig tartó tradícióra hivatkozik. A kutatók e filozófusok tanításával egyenrangú magyarázóerőt tulajdonítanak ama szépírók műveinek, reflexióinak, akiket az irodalomtörténet-írás és a kultúrantropológia már egy ideje az úgynevezett Monarchia-irodalom képviselőinek tekint. Grillparzer, Weinheber, Musil, Svevo és mások műveiben hangsúlyosan témává válik ugyanis a soknemzetiségű Monarchia nyelvi viszonyaival, kommunikációs töredezettségével való szembenézés.

A Monarchia mint kommunikációs vagy nyelvi probléma Ottliknál jelentkezik először a magyar irodalomban. A töredezett kommunikáció, a megértés problematikus voltára való állandó reflektálás az egyik ismertetőjegye a Monarchia-irodalom szövegeinek, főképpen pedig az osztrák filozófiai hagyományra jellemző a kérdés napirenden tartása. A szavak kommunikációképtelenségének emblematisz kifejezője lehet Arthur Schnitzler 1889-es doktori értekezése, amely a teljes hangtalanságot tárgyalja (ÜBER FUNKTIONELLE APHONIE UND IHR BEHANDLUNG DURCH HYPNOSE).²⁰

Mármost amíg újabban egyre több eredmény mutat a magyar filozófiai gondolkodásnak az osztrák birodalom kommunikációs problematikájához való kapcsolhatóságának irányába, addig kevesebb vizsgálat firtatja az egyre jobban feltárt magyar Monarchia-irodalom ez irányú álláspontját. A jelen tanulmányban azt kívánom megmutatni, hogy e tendencia nem véletlen. A régi Ausztria szellemi életének bemutatása a belletrisztika esetében nem tudná felmutatni Ciszlajtánia és a magyar birodalomfél kulturális szimmetriáját. Ez lehet az ISKOLA A HATÁRON mint Monarchia-regény vizsgálatának egyik önmagán túlmutató tanulsága. A Monarchiával foglalkozó magyar szépirodalmi művek önreflexív tradíciót alkotó első vonala Jókaitól Krúdyn, Márain, Ottlikon át Esterházig ugyanis vagy nem foglalkozik a nyelvproblémával, vagy pedig, elmentében az osztrák Monarchia-irodalommal, éppen hogy a világ nyelvi leképezhetősége, a kommunikáció mindenkori sikeressége mellett érvel.

Annál figyelemreméltóbb e tény, mert a Közép-Európa-irodalmak is örökölték ezt a bizalmatlanságot a nyelvvel kapcsolatban. Varga Anikó idézi írásának mottójában a közép-európai kommunikációképtelenség Danilo Kištól származó megfogalmazását: „ez a valóság nem hagyja magát megénekelni, ebben és erről csak motyogni lehet, félrebeszélni, ugatni és okádni”.²¹ Fried István Krležánál látatja „a »Szolgálati Szabályzat« ostoba nemzetköziségével jelezhető és igazi valójában vezényszavakkal, káromkodásokkal, sztereotíp fordulatokkal önnön ürességét eláruló »nyelvtelenséget«”, illetve úgy értelmezi, hogy Krležánál a nyelvvesztést „leplezi (vagy megkísérel leplezni) a lávaként zúduló szavak árja, a körmondatok végtelenjébe rejti az író kétségbeesését a nyelvvesztés tragikumuma miatt”.²²

Ugyanakkor mégis úgy tűnik, hogy a magyar Monarchia-tradícióban a kérdés nem merül fel ilyen élességgel. Krúdy a REZEDA KÁZMÉR SZÉP ÉLETÉ-ben egyértelműen megfeleltethetőnek tartja a nyelvet a mentális tartalmakkal: „Az én időmben az emberek eszmékről ismerték meg egymást. És ezt nagyon helyes módszernek lehet mondani, mert az emberi szó a leghatalmasabb. Mindent ki lehet vele fejezni.”²³ Az Esterházy Péter munkásságával

foglalkozó kritikai irodalom is inkább arra az álláspontra helyezkedik, hogy a musili ösztönzés nem feltétlenül jár együtt a nyelv kifejezőképességének radikális megkérdőjelezésével: „Válószerű, hogy Esterházytól legalábbis egyelőre kissé távol áll a mélyen gondolati indíttatású nyelvrobolás – túlságosan is szereti ahhoz a kifejezés tarkaságát.”²⁴ Esterházy TERMELÉSI-REGÉNY-e látszólag a nyelvesztés jegyében indul: „Nem találunk szavakat.” De ez a többértelműség legalább annyira utal egy tudatosabb nyelvhez való viszonyulásra (hogy tudniillik nem *találunk* szavakat), és emellett talán egy ítélező-erkölcsi nézőpont retorikájára is, mint a nyelvvel szembeni bizalmatlanságra.

Békés Vera annak a magyar kulturális sajátosságának az okát, hogy a kifejezés problémái nem váltak kitüntetett témává, a kultúra irodalmiságában és az irodalom retorikus előkezelettségében látja: „Az irodalomnak oly nagy volt a hatalma a tudomány fölött, és a retorikának az irodalom fölött azon a Magyarországon, amely mindörökké 1848 emlékéhez kötődött, hogy a haronoszerű következtetések nélkül még a statisztikai elemzések is megdöbbenetők és értelmetlennek tűntek volna az olvasók számára» – ezt már Ignotus Pál fogalmazza, Polányi Mihály (és a maga) ifjúságának színhelyét felidézve.”²⁵

Ottlik foglalkozik a nyelvkérdéssel, de válasza határozott: a probléma kezelhető, megoldható. A nyelv sajátosságaira már többek között Balassa Péter is felhívta a figyelmet: „A hangtalan kommunikáció mint a közlés sokféleségének jelzése és fontossága, több helyen is erős hangsúlyt kap, ahogyan az ISKOLA A HATÁRON-ban a nyelvről, a nyelv-facsarásról, a jelentés-pervertálásról, az érthetetlen szavak megértéséről, a káromkodás mágiájáról, a civilek és a növendékek közötti nyelvi szakadékról, sőt a beszélő számára azelőtt ismeretlen nyelven való megszólalásról, a glosszáliáról fejtegetések egész sorát olvashatjuk.”²⁶ A kérdéshez a teljesség igénye nélkül fűzhetünk e helyütt néhány megjegyzést.

A nyelvkérdés sajátos ottliki kezeléséhez hozzátartozik, hogy a gyermeki tudat nyelvi folyamatainak visszaadásával alig kísérletezik, hanem – amint azt Kulcsár Szabó Ernő megállapítja – az események képi lenyomatának utólagos értelmezésével operál: „Az ISKOLA A HATÁRON hősei így nem eseményekre »emlékeznek«, hanem képeket őriznek a tudatukban, s ezek – elmosódók, törékenyek lévén – már csak igen nehezen, logikai úton vagy egyáltalán nem köthetők reális időpontokhoz.” Így lesz lehetséges, hogy: „Bébé az elbeszélés jelenében egzisztenciális mélységgel láttatja azt a folyamatot, amelynek súlyos tartalmait a gyermeki tudat annak idején nem analizálhatta. A gyerekhősök a tapasztalatokat akkor nem élhették át drámaként. (Ezért is őriznek csak képeket a cögling-időszakból.)”²⁷

A nyelvhasználatra való kitekintés árnyalja az ISKOLA mint fejlődésregény kérdését: a torz nyelv egységes világa ugyanis lehetővé teszi, hogy Ottlik ne gyerekként beszéltesse hőseit. Nincs különbség a felnőttek és a gyerekek nyelvi világa között. A regény tele van olyan szereplőkkel, mint például Ernst alezredes, az egyik tanár, aki „[t]udott jól magyarul, anyanyelvén; sőt, mintha sokkal nagyobb szókincssel élt volna, mint mások; de a kifejezésnek egy meghatározott csoportját értelmüktől eltérően, a saját felfogása szerint használta. [...] A neveket is kicsavarta, elferdítette önkényesen”. (142.)

Úgy tűnik, a magyar hagyományban a nyelvprobléma nem játszik olyan kitüntetett szerepet, mint egynemely osztrák szerzőnél, illetve ha problémává is válik, arra a szerző megnyugtató választ képes adni. Mindenekelőtt igaz ez a nyelvileg sok szempontból legtalányosabb Monarchia-regényre, Ottlik ISKOLÁ-jára. Hogy Ottliknak mennyire az egzisztencia belső harmóniája az igazi terepe, mutatja, hogy a szövegen nem ütökzik ki a válságprózajelleg, a fragmentáltság, a nyelvesztés az elbeszélés szintjén: maga a szöveg, „az ISKOLA A HATÁRON nem tud az elbeszélés nehézségeiről, ez nem belső problémája, a regény csak jelzi, hogy van ilyen, tud róla, de őt ez nem fojtogatja”.²⁸

A világrend naiv hermenetái

Esterházy Péter e megállapításának az ISKOLA A HATÁRON szereplők által beszélt nyelve látszólag ellentmond: „*Szókincsünk, a nemi élet és az emésztés köréből vett feltucatnyi trágárság mindegyike rugalmasan tudta pótolni a legkülönbözőbb igéket, főneveket, mellékneveket, határozószavakat, s ilyen módon százával és ezrével szorította ki a használatból anyanyelvünk megfelelő kifejezéseit. Ezenfelül azonban még azzal is megkülönböztettek bennünket a pongyola és laza civil világtól, hogy itt lehetőleg más neve volt sokszor a legközönségesebb tárgyakkal is, mesterkélt és félrevezető neve.*” (89.) Ennyiben a szereplők nyelvi világát tükröző töredezettség kétségkívül a Monarchia öröksége, nyelvszemléletükben – mint az egész iskolában – a Monarchia hadseregének szolgálati szabályzata él tovább szellemében.

A nyelv határai – s e helyütt ismét a fiatal Wittgenstein pontosságára kell gondolkunk – valóban a világ határai: a beavatottságot jelentő-jelző bizonyára különbségek mindvégig megmaradnak a regény időbeli világában, egészen 1957-ig, de e nyelv zártsága az elbeszélés előrehaladtával kétségkívül megbomlik, és átjárhatóvá válik a külvilág és a belső világ, egyáltalában is és nyelvileg is. A Budára felkerülő negyedévesek már társalognak a kaszárnya falain belül. Az ISKOLÁ-ban is megjelenik a polgári kultúra, amely Örley István katonaiskolai elbeszélését, a FARSANG-ot uralja. És bizonyos értelemben fordítva is igaz mindez: az elnémulás a katonaiskolai világ létezését vonja kétségbe, mint ahogyan Apagyi viselkedése (amelynek a bentiek számára egyik legörjítőbb vonatkozása a parasztfíú civil nyelve) az iskolai világ mindenáron való megvédésére bőszíti fel valamennyi érintettet. Medve Gábor elnémulása a pokrócozás közben ezért nem egyéb (és ezt a növendékek is megértették), mint minden szabály tagadása a nyelvjáték szabályainak hatályon kívül helyezésén keresztül: „*Amikor megrohanták őt a sötét hálóteremben, se nem könyörgött kegyelemért, se nem jajgatott, se egy árva szót nem szólt. Egy hang ki nem jött a torkán, s ezt én a mai napig nem felejtettem el. Félelmetes volt a némasága. Olyan félelmetes, hogy nemcsak én éreztem annak, hanem mindenki. Szeredy is, Colalto is, még maguk Merényiék is. Annyira, hogy Medvét soha többé nem pokrócozták meg, noha pofont és verést persze még kapott bőven éveken át. De ettől a némaságtól megijedtek.*” (103.)

Továbbá hozzá kell tenni, hogy a töredezett nyelvi elemekből és gesztusokból álló nyelv mégis hiánytalanul referált a külvilágra, illetve képes volt bonyolult modális tartalmakat is kifejezni, amint annak Ottlik például az alábbi jelenetben hangot is ad:

„– *Felelj hát!*

Szeredy elrendezte a holmiját, és most becsukta a szekrény ajtaját. Ahogy felemelkedett guggolásából, felém fordult.

– *Elefes – mondta. – Édes Bébé.*

Az első csupán semleges trágárság volt, vagyis kitérő felelet. A Bébé sértés, ezt ma délután tanulta. De Szeredy nem vigyorgott hozzá, hanem csak vállat volt. Inkább a leveledre vigyáztál volna jobban, te balfék! – gondolta magában dühösen: ezt akkor már, novemberben, tisztán lehetett érteni.” (189.)

Sőt, némiképpen paradox módon, a nyelvi redukáltság éppen hogy elősegítette azt, hogy világ és nyelv kongruenciájában ne maradjanak hézagok. Tisztek és növendékek folyamatosan hermeneutákként is viszonyulnak a valósághoz, és e viszonyulás mindig sikeres. Homályos képzetek és értelmetlen kijelentések nem léteznek a katonaiskolában. Egy trágárságról mindig tudható, hogy miféle mentális tartalom fejeződik ki benne, tehát nincs jelentésnélküliség, és másfelől nincs olyan új tényállás, amely azonnal ne volna megfeleltethető létező elemi mondatok új kombinációjának. A zsír lekenésének epizódját lezáró kihallgatáson a századparancsnok alezredes a „*megfelelő kifejezéseken*” gondolkodik, hogy „*a lehető legszabatosabban*” (210.) eleget tegyen annak az ér-

telmezői feladatának, hogy a zsíros kenyér lekenése tényének az emberi világba való bekerülését nyelvileg a nyelvi tényekkel összhangba hozza. Hiszen a zsír lekenése – erőszakos elvétele a másik növendék kenyeréről – az értékeket nem, csak a fennmaradásért vívott élethalálharcot ismerő természet jelenségei közé tartozott, amíg Medve Gábor *fel nem háborodott*, rámutatva ezzel a ténynek az emberi lények morális szférájában való lehetséges relevanciájára. Egyáltalában: a kihallgatás mint intézmény egyik legfőbb szerepe az, hogy nyelvi konszenzust hozzon létre olyan új, homályos képzeteket illetően, amelyek a rend megsértésével (és ezáltal a nyelvi kongruencia megbontásával) előállottak.

A regény legvége kitágítja kifejezés és nyelv vizsgálatának körét, és Medve Gábor kéziratrészlete kifejezetten elidőz a valóság és nyelv megfelelésének problémájánál. Ottlik azzal, hogy a szöveget úgy tünteti fel, mintha „külön jegyzetet” (390.) idézne, maga is utal arra, hogy a kérdéses részlet némiképp elüt az ISKOLA szövegegészétől. Medve ugyanis e helyütt nemcsak a katonai iskola torz törmeléknyelve kifejezőerejének miéértjére kérdez rá, hanem a nyelven túli kommunikáció feltett és megengedett lehetőségéire is: „Hogyan volna lehetséges az a csoda, hogy a mi siralmas eszközeinkkel, szóval, tettel, rúgásokból, tréfákból, otromba, elnagyolt jelekből mégis megértjük egymást? Hogy közölni tudunk többet, mint a mondanivalónk? Hogy felfogjuk azt, ami nincs benne, s ami bele sem férhet kifejezőeszközeinkbe?” (391.) Erre a kérdésre Medve kézírata egyértelmű választ ad, amely az Egy metafizikájának hagyományát köti össze, kétségek nélkül, a kegyelem járszalagjának ágostoni gondolatával: „A fogható valóság felszínén élünk, elszakadva. Az érzékelésen túli, időn kívüli, nagyobb valóság terében azonban folytonosan összefüggünk egymással valahol. Indáink metszik a világot, aztán továbbnyúlnak, ki, egy ismeretlen dimenzióba, mint elszakítatlan köldökzsinór; s ott vagyunk egybekapcsolva, egyetlen egésként, abban a teljesebb kontinuumban.” (390.) Ekképpen volna lehetséges a megoldás, hogy „össze vagyunk kötözve, s még csak nem is úgy, mint a hegymászók vagy a szeretők, nem azzal a részünkkel, amelyiknek neve, honossága, lakcíme van, s tesz-vesz, szerepel, ugrál a világban, hanem igazában a nagyobbik részünkkel vagyunk összekötözve, amelyik nézi mindezt”. (392.) Mindez kétségkívül meglepően hangozhat az olvasó számára. Tandori Dezső el is veti a henológiai példázatosság direkt olvasatát, és javaslata értelmében „az emberi integritás megőrzésének fájdalmas, önmegalázásokkal járó útjáról” van e helyütt szó: „Így alakul ki egy nagyobb közösség ember és ember között, annak tudatában, hogy hol vagyunk esendők.”²⁹

„Lehetséges, hogy fennáll a dolgok közt valamiféle isteni rend és összefüggés” (130.): Ottlik maga is kimondja, hogy a katonaiskolai belső rend harmóniában van a makrokozmosz és a mikrokozmosz rendjével: „itt nem volt összeesküvés. De ha lett volna, akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legfeljebb a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természete ellen”. (131.)

A rend kozmikus, természeti fogalmát a növendékek az elbeszélés előrehaladtával az emberi világra is alkalmazni kezdi, mégpedig az ember célorientált nézőpontján keresztül. Azt az epizódot, amelyben zsíros lesz Medve Gábor tanszerládájának fedele, a kihallgatás jelenete zárja le, azt pedig a következő mondatok:

„– Zsíros? – kérdezte.

– Igenis.

– Fedele. – Az alezredes bölintott. – A tanterem nem disznóól. Tanuljuk meg. Jelenti egy héten át kihallgatáson.

Az utolsó mondatot a válla fölött, félig hátrafelé mondta az írtnoknak, s már lépett is tovább eggyel, tisztelegve. Medve és a bal szomszédja is tisztelegtek, mind a hárman egyszerre. Ez így

rendben volt, mind a hárman érezték. Medve ugyan másképp képzelte, de most valahogyan szinte jólesett neki, hogy így történt. Csakis így történhetett; s egy pici megnyugvást lehetett meríteni abból, hogy egy hibátlan mintára ismer rá az ember.” (150.)

A hibátlan minta ugyanis, amely, hagyatkozunk Kantra és AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-ra, a célszerűség viszonylatában fejez ki valami tökéleteset, a biztosítéka annak, hogy a világról alkotott tudás kommunikálható, tanítható, átadható legyen, s ennyiben a társiasság előmozdítójaként a kultúra egyik alapfeltétele. Nem volt elég tehát a növendékeknek a katonaiskola rendjét egy lehetséges világ adottságaként elfogadni, hanem el kellett jutniuk a felismerésig, hogy e világ az ember rendeltetésének legmagasabb viszonyítási pontjai felől nézve sem céltévesztett. Az Ötvevényi panaszra iratkozását, kiközösítését és kicsapatását summázó híres hasonlat: „*miként a matt-fenyegetés ellen sem lehet úgy védekezni, hogy felborítjuk a sakktablát, az igazság nehézágyúit sem lehet bevonzolni olyan törékeny szerkezetekbe, amilyenek az emberi társadalmak*” (196.), egyfelől azt mondja ki, hogy az emberi együttélés világa természet, amelyet a kozmosz rendjének közismert metaforája jellemez, másfelől a két világ, kint és bent átjárhatóságát állítja, amennyiben a benti történések kapcsán a kinti világra érvényesen vonja le a tanulságot, és harmadrészt újfent megerősíti természet és erkölcs átjárhatatlan kettős világát, melyek összekeverése kategóriahiba, és amelyek egymáshoz való viszonyát Ottlik a könnyűsége és a nehézsége utaló metaforák szembenállásával jellemzi, oly sok más ismert helyen is, a tudás nehéz ólmáról, az erős, tengerre épült hajók tókesúlyáról és hasonlókról szólva. A regény ósváltozata, a TOVÁBBÉLŐK, amely a nyelvi vagy a metafizikai reflektáltságnak jószerével teljesen híján van, még úgy fogalmaz, hogy Ötvevényi a Merényi és Schulze alkotta „*rendszerből*” akart kilépni.³⁰ Az ISKOLA-ban érik be a felismerés, hogy nincs hová kilépni, hiszen csupán egyetlen rend létezik.

A nyelv rendje lényegében a világ rendjének felel meg, és e rendet az ISKOLA szereplői tiszteletben tartják. Medve szökésének epizódjával kapcsolatban Zemplényi Ferenc rámutat, hogy „*[a] visszatérés egyszerre a rend vállalásának és a személyiség védelmének, tehát valamelyest az embert felfaló rend elleni lázadásnak a gesztusa. A lázadás lehetősége fontos témája Ottliknak. Ezzel foglalkozik [...] már a DRUGETH-LEGENDA című novellában is. Ahogyan a novella hőse megfogalmazta: »Semmilyen... lázadás... nem lehet isteni eredetű...«*”³¹ Medve Gábor szökése során megteszi ugyan a határátlépést, de számára az az ország, az első köztársaság Ausztriája „*idegen*” ország, amely teljességgel „tulajdonságok nélküli” marad: útja során nem találkozik senkivel, sőt, a kultúra, az emberi élet semmilyen jelével sem. A határon túl mindenestül megszűnt a Monarchia: Medve iránytűje, a guruló konzervdoboz visszatéríti őt Magyarországra. Ottlik Monarchiája, a felsorakoztatott rekvizitumok ellenére, a centrumától elvált, önálló életet élő magyar Monarchia-hagyomány. Ez kezdődik Ottlikkal.

Heteronómia és Gondviselés

Ottlik azt mutatja meg, hogy a k. u. k. milióben lehetőség van a szabadság megőrzésére: „*A szabadság nem nagy kezdetűvel írott fennkölt eszme volt nekünk, hanem a szó valódi értelme, a választási lehetőségek nagy bősége, a rabság, a tilalmak, kényszerek nagymérvű ritkulása.*” (273.) Aligha mondunk sokat azzal, hogy a szabadság megőrzésének nagy témáját számos elemző kibontotta már az ISKOLA szövegéből. Mégis megkísérelhetjük, hogy néhány szempontot hozzáfűzzünk a kérdéshez a saját nézőpontból, *sub specie austro-hungaricae*.

Ottlik egyfelől a megőrzött szabadságot a Kádár-korszak olvasói számára jól érthetően, a fennálló renddel szembeállítva fejezi ki. Az ISKOLA-nak kétségkívül megvolt ez

a mára már idejemúlt néphadsereg-olvasata, amelyet a kritikái irodalomba Balassa Péter engedett egy utalás erejéig beszüremkedni. Az 1945 előtt indult nemzedék sajátos attitűdje az Ottliké, amely nemzedék a szabadságvesztés állapotában ezt a szabadságot mintegy természeti jelenségként, kiirthatatlan, ám történetesen éppen kedvezőtlen klimatikus viszonyok közé keveredett növényként ismeri és tapasztalja.

Másfelől a szabadság Ottliknál – heteronómia. A szabadság mindig kommunikáció, az egyéni, választott célok közösségben való megvalósítása, egy szerecsendió feltörése, egy hiányjegyzék-gyűjtemény, egy önkényesen megválasztott lépcsőforduló. Ennyiben ő is látványosan mutat rá a Švejk-jelenség hiányára a magyar irodalomban. Az autonómia belső erődjébe való visszavonulás nem egyszerű és nem kézenfekvő megoldás Ottlik hősei számára. Ottlik hősei képtelenek felvenni a Josef Lada rajzairól olyannyira ismert alázatos testtartást, és képtelenek színelni az engedelmességet: „*Alázatosan jelentem, [...] hogy teljesen meg vagyok elégedve – visszhangozta Švejk olyan szelíd ábrázattal, hogy megtévesztette a stábfoglárt, s ez őszinte buzgalmat és tisztességtudást vélt felfedezni a válaszában.*”³²

Ezzel szemben Ottliknál Medve Gábor nem kényszeríthető erre a gesztusra:

„*Schulze tiszthelyettes mélyet lélegzett, és közelebb lépett Medve Gáborhoz. Nem mondott neki semmit, csak nézte. Hosszú idő telt el így; talán két-három perc is. Mindnyájan, az egész hálóterem, Schulze felé fordulva álltunk, moccanás nélkül. Az újonc válla lassan remegni kezdett.*

– *Kérdeztem – szólalt meg végre a tiszthelyettes –, érti a magyar szót?*

Medvének nem jött ki hang a torkán. Biccentett.

– *Beteg? – kérdezte megkeményedett arccal Schulze.*

– *Nem – suttopta a fiú.*

– *Leülni!*

Medve Gábornak megvonaglott a dereka. Látszott, hogy küszködik valamivel, valami rop-pant erővel, ami kétfelé szeretné őt tépni, és csavargatja a testét. De mégis állva maradt; ámbár csak olyasformán, mint egy magányos fecske a viharban.” (73.)

Végül Ottlik ISKOLÁ-ja azt mutatja meg, hogy a K. K. *Militärschule* nem negatív természeti erő, hanem olyan rend, amely a szabadságra nevel, elősegíti a szabadsághoz jutást. Ottlik példázatosan tanít arra, hogy a katonaiskola sajátosan a szabadság hiányával nevel a szabadságra. A szekrényrendpéldázat azt sugallja, hogy lehetséges elgondolni egy olyan rendet, amely a szabad választás ösztönzésével nevelne, ahol a rend nem vonalzóval van előrajzolva, és ahol lehetőség van szabadon választott „*zöld szvettek titkos elhelyezésére*”. (230.) Az elbeszélő nem tudja megítélni, csak véli, „*talán bátrabb, jobb, különb ember vált volna*” (63.) ilyen körülmények között belőle. Közép-Európa szabadságának emblémáját alkotta itt meg Ottlik: az egyetlen lehetőség a szabadság hiánya általi nevelődés, és nincs átjárás egy olyan világba, ahol ez másként van. Ennyiben a Közép-Európa-hoz való ragaszkodás a posztmonarchikus irodalmakban nem egyeb, mint a szabadság egyetlen elérhető lehetőségfeltételéhez való ragaszkodás.

Az ISKOLÁ-ban fokozatosan egymásba ér, találkozik belső, katonai világ és külvilág, és emberivé válik a belső világ is. Az ISKOLA A HATÁRON mint fejlődésregény ugyanis többek mellett a barbárságból a kultúrába való átmenet fokait is megjárja. Az írott kultúra regénybeli megjelenése előtt a növendékek legfontosabb szimbolikus kommunikációs formája a zene: a zene mindvégig szól valahol, valahonnan az ISKOLÁ-ban. A zenedarabok változatosságában megfigyelhető bizonyos határozott eltolódás az indulók, nyers katonadalok szubkultúrájától az operetten és a populáris darabokon (a Monarchia zenei kultúrájának e három alpműfaján) keresztül az igényesebb zene felé. Egy-

ben a töredékességtől a teljesebb kulturális szövegek felé: „*Bob úrfi*”, „*Bob úrfi, hej...*”, „*Bob úrfi, hej, legény a talpán*” (140., 151., 152.) bontakozik ki lassacskán Medve Gábor elméjében a tudás. E példa Medve Gábor visszaemlékező technikájáról mutatja, hogy Ottlik (bizonyára nem függetlenül az ISKOLA teológiájának itt nem tárgyalt kérdéseitől)³³ a világról való tudást mintegy *anamimnetikusan* bontja ki a növendékekben, mindenekelőtt Medve Gáborban. A matematika (a visszaemlékező tanulás doktrínájának iskolapéldája Platónnál a MENÓN-ban) az egyetlen tantárgy, amelyben Medve előrehaladása témává válik a regényben. A természettudomány empirikus tudásbővítő eljárása töredékeket, torz nyelvi foszlányokat hagy maga után az elmében (a bibe befif-lázásának jelenetében), történelemtanulásról pedig nem is esik szó.

Az írott kultúra termékei a füzetes regényektől az ifjúsági irodalmon át Pascalig, Adyig, Schopenhauerig terjednek, és a növendékek eljutnak a kreatív attitűdig, az alkotásig az újság- és színházcsinálásban. Emellett hangsúlyosan megemlítődik a magyar irodalom egy nagy műve: az ÍGY ÍRTOK TI. A társiaságban való előrehaladást a közösségi élet differenciálódása is kíséri, és kísérlet történik a többségi elv bevezetésére is:

„– *Látod – mondta Szeredy. – Megszavazzuk.*

»*Megszavazzuk*« – *mondtam én is. Hirtelen Czako is közbekiáltott és Gereben is, aztán Homola is.*

– *Megszavazzuk!*

Merényi rávágott öklével az asztalára. A többiek, akik szintén kezdtek belekiabálni, elhallgattak. Medve éppen leült és elfordult; most visszafordult ültében. Csak azt láttuk, hogy Merényi szinte remeg a dühtől, és dadogva káromkodik ránk.

– *Kuss! Szavaztok! Majd! Mit! – Nem tudta kifejezni magát, de nem is akarta. Félbehagyott egy káromkodást, rávágott még egyet az asztalára, és leült.*” (341.)

Saját történelem felé

Még egy záró megjegyzés egyéni sors és történelemteleológia kapcsolatáról. A nemzeti történelemről egyetlen helyen szól Ottlik, a következőképpen: „*A mohácsi csata négyszázadik évfordulója közeledett éppen. Fura dolognak látszik talán vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmet ünnepelhetne volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túléltünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenestre igazibb tulajdonunknak.*” (388.) Ottlik számára vesztes történelem (Reinhart Koselleck): azaz továbbgondolást, tanulságokat, megújulást lehetővé tevő narratíva a Habsburg-együttélés több évszázada, de *saját* történet.

Ottlik a történet végén nemzeti nézőpontba helyezi a történelem szemléletét, mintegy visszakanyarodva a Lukács uszodai jelenethez 1957-ből, a társadalmi szolidaritás szemérmes jelenetéhez a tusolók alatt: „*Füvdőnadragos öregek, fiatalok ingerültség nélkül, sőt túlzott udvariassággal vártak sorukra a zuhanyozóknál. Csupa jóakaratot éreztünk egymás iránt. Mintha szinte a szeretetünket akarnánk szegyenlősen álcázni ezzel a túlzott, nagyvilági udvariassággal.*” (5.) Nincs kétség abban a tekintetben, minek a visszfénye a társadalmi szolidaritás 1957-ben. „*Megszenvedtétek ti már a múltat s jövőndöt*” (7.) – mondja az elbeszélő gondolatban Szeredynek, de aligha csak az ő szerelmi ügyeire érvényesen. „*A múltat s jövőndöt*” kifejezés (idézet a magyar történelemszemlélet kétségkívül legfontosabb művének talán legfontosabb mondatából) az Ottlik-regény legelejéről utat

lenlévők feladata gondoskodni arról, hogy semmi el ne homályosíthassa az Ünnepek fényét, amikor a császár királyként ellátogat kettős birodalmának keleti fővárosába”.

Lengyel számára a Monarchia világa az értékkontraszt, amelyet a jelennel szembe-
sít. Az akkori és a regényidővilág tényei rendre megfelelnek egymásnak. Lengyelnél az egykori és a mai világ tárgyi állványzata sok tekintetben azonos, és e tárgyi világnak kettős referencialitás, kettős nyelvjáték felel meg, amelynek egymással szembeni kiját-
szása alapvető működéselve a regény gondolati szerkezetének, s ennyiben világnézet-
tet, de legalábbis regényvilágot konstituáló elv – még ha ez az elv kétségkívül nem men-
tes is a sértődöttség modalitásától. A becsület dereng fel, mint egykori érték: „Az or-
szág pályaúdvárain minden férfitust figyelnek, azonossága igazolására szólítanak fel. (Ne úgy
képzeld, persze, ahogyan manapság bennünket szoktak igazoltatni. Egy hozzá címzett anziksz-
kártyát kérnek az utastól, keresztlevelet, névjegyet, ami épp a tárcájában lelhető. Európában va-
gyunk.)”³⁷

Amint arra a kritikai fogadtatás több ízben rámutatott, Lengyel Péter többek között két szépirodalmi műre hivatkozik a MACSKAKŐ irodalomjegyzékében. Esterházy Péter BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA és Ottlik Géza ISKOLA A HATÁRON című műveire, mintegy a „mester-tanítvány kapcsolat”³⁸ jeleként. Lengyel az „ÉRC előtti kort” (az AIDS előtti kort) szembe-
síti a szocializmus Magyarországnak idejével: a Monarchia ebben a szemben-
állásban tűnik fel értéként. A történelem véletlenje, hogy Lengyel művében ismét a régi-új utcanevek az érvényesek, és a Kádár-korszak névadása vált kuriózzummá. A MACSKAKŐ elsősorban a polgári éthosz Monarchián belüli megjelenítésén keresztül kap-
csolódik Ottlikhoz. A ponyvaregény mint műfaj választott gesztusa e felfogás értékte-
lenségét hangsúlyozza ironikusan. Lengyel műve utóéletének sajátossága, hogy meg-
írását követően azonnal kihullott mögüle a szövegen kívüli realitás, amelyre (elhárító-
an) reflektál. S ezen a ponton kerül új, más megvilágításba minden rosszkedv, keserű-
ség, netán sértődöttség, amely a MACSKAKŐ világát belengi, s amelyek okafogyot-
tá válván, kérdés, mennyire képesek a regényvilág hitelességét tovább szavatolni.

Ottlik Géza és Lengyel Péter: egy korszak két végpontján állnak. Ottliknál a kon-
textus nélküli egzisztenciaprobléma dominál, Lengyel Péter a szabadabb beszéd ide-
jén szembe-
sítette a tényleges szabadsághiányt a Monarchia értékesebbnek feltüntetett
korával. Művének távlata a szovjet jelenlét, a még jelen levő, nyomasztó Közép-Euró-
pa. Az utcanevek és egyéb változások katalógusával érzékelteti, mennyire át- meg át-
járta az életet az akkori rezsím jelenléte. Azóta kimúlt mögüle a politikai szövegössze-
függés. A mai olvasó úgy érzi, hogy Lengyel nagy előkészülettel, retorikai körültekin-
téssel és műveltséggel, a bátorság gesztusával felszólamlott egy olyan rend ellen, amely
jóformán azelőtt összedőlt (és nem a felszólamlás következtében), mielőtt lelépett vol-
na a szónok az emelvényről.

Jegyzetek

1. Szegedy-Maszák Mihály: MÁRAI SÁNDOR. (Kor-
társaink. Szerk. Juhász Béla és Rónay László.)
Akadémiai, 1991. 121.

2. Fried István: ELŐSZÓ. In: uő, szerk.: OSZTRÁK–

MAGYAR MODERNSÉG A BOLDOG(?) BÉKEIDŐBEN. Sze-
ged, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtu-
dományi Tanszéke, 2001. 1–13. 8.

3. Lőkös István: IVO ANDRIĆ MONARCHIA-ÉLMÉNYE.

- In: uő: *DÉLI SZLÁV–MAGYAR SZELLEMI KAPCSOLATOK*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997. 156–164. 161., 163.
- 4.** Krúdy Gyula: *ŐSZI VERSENYEK*. In: uő: *ARANYIDŐ*. Szerk., szöveggond. Barta András. Szépirodalmi (1977). 159–190. 169.
- 5.** Juhász Ferencné: BRÓDY SÁNDOR. (Irodalomtörténeti könyvtár 26.) Akadémiai, 1971. 75.
- 6.** Szász Ferenc: DER K. U. K. LEUTNANT UM 1900 AUS ÖSTERREICHISCHER UND UNGARISCHER SICHT. In: Antal Mádl–János Juhász–Zsuzsa Széll, hrg.: *FESTSCHRIFT KARL MOLLAY ZUM 65. GEBURTSTAG*. (Budapester Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe des Lehrstuhles für deutsche Sprache und Literatur der Loránd-Eötvös-Universität. 4.) Druckerei der Loránd-Eötvös-Universität, 1978. 269–281.
- 7.** Bródy Sándor: KÉT KATONATISZT. In: uő: *HÚSEVŐK*. Első kötet. Magvető, 1960. 368–373. 369.
- 8.** Lukács György: NEMZETI SZÍNHÁZ: SIMONYI ÓBESZTER. – AZ ÉLVE TEMETKEZŐ. – AZ ELSŐ LÁTOGATÁS. – PARASZTBECSÜLET. – VÍGSZÍNHÁZ: KOVÁCSNÉ. – MAGYAR SZÍNHÁZ: GOTTERHALTE. In: Lukács György: *IFJÚKORI MŰVEK*. Szerk., jegyz., névmutató Tímár Árpád. Magvető (1977). 72–74. 74.
- 9.** Ottlik Géza: *ISKOLA A HATÁRON*. Hatodik kiadás. Magvető (1981). 5. A könyvre a továbbiakban szöveg között, oldalszámmal hivatkozom.
- 10.** Balassa Péter: „...AZ VÉGEKNÉL...” (KOMMENTÁR OTTLIKHOZ AVAGY A MŰELEMZÉS BUKÁSA). In: uő: *A SZÍNEVÁLTOZÁS*. Szépirodalmi (1982). 253–292. 258., 263.
- 11.** Zemplényi Ferenc: *REGÉNY A HATÁRON*. MEGJEGYZÉSEK OTTLIK GÉZA *ISKOLA A HATÁRON* CÍMŰ REGÉNYÉRŐL. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 86. (1982/4.) 473–485. 485.
- 12.** Szegegy-Maszák Mihály: OTTLIK GÉZA. (Tegnap és ma. Sorozatszerk. Szegegy-Maszák Mihály.) Pozsony, Kalligram, 1994. 132–133.
- 13.** Balassa: i. m. 283.
- 14.** Márai Sándor: *A GYERTYÁK CSONKIG ÉGNEK*. Akadémiai–Helikon (1990). 22.
- 15.** Szegegy-Maszák: i. m. 115.
- 16.** Györffy Miklós: OTTLIK ÉS MUSIL. In: Lengyel Balázs, szerk.: *Újhold-Évkönyv*, 1990/2. 313–326. 319.
- 17.** Márai Sándor: *EGY POLGÁR VALLOMÁSAI I–II*. Akadémiai–Helikon (1990). I. 179.
- 18.** Fried István: *CENTRUM ÉS PERIFÉRIA AZ OSZTRÁK IRODALOMBAN*. In: *Limes* 11. (1999/3–4.) 105–111. 107.
- 19.** Vö. pl. Nyíri Kristóf: *EURÓPA SZÉLÉN*. Kosuth, 1986.
- 20.** Az értekezésről: Fried: *ELŐSZÓ*, 11.
- 21.** Varga Anikó: *SZEMELVÉNYEK A KÖZÉP-EURÓPÁBA TARTÓ JÁRATOK MENETRENDJÉBŐL*. (A szerb irodalomban Danilo Kiš prózájából kiinduló, Közép-Európát körüljáró gondolatosság vázlatos áttekintésének kísérlete.) In: Fried István, szerk.: *SZÖVEGEK KÖZÖTT III*. (Irodalomelméleti és -történeti tanulmányok Szegedről.) Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1999. 33–40. 33.
- 22.** Fried István: *Ein Kroatie aus Altösterreich*. In: uő, szerk.: *A „SZÜKSÉGES NÉPSZÖVETSÉG” A MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN*. (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában.) Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék – Tiszatáj Alapítvány, 1996. 79–95. 86., 83.
- 23.** Krúdy Gyula: *REZEDA KÁZMÉR SZÉP ÉLETE*. *REGÉNY A SZÉP BUDAPESTRŐL*. In: uő: *UTAZÁSOK A VÖRÖS POSTAKOCSIN II*. Szerk., szöveggond. Barta András. Szépirodalmi (1977). 5–160. 78.
- 24.** Szegegy-Maszák Mihály: „BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA”. In: Balassa Péter, szerk.: *DIFTYCHON*. Elemzések Esterházy Péter és Nadas Péter műveiről 1986–1988. (JAK Füzetek 41.) Magvető, 1988. 108–126. 121.
- 25.** Békés Vera: *A „KONSTRUKTÍV PESSZIMIZMUS” FORRÁSVÍDÉKE. A MAGYAR TUDOMÁNYOS MŰHELYEK „UTOLSÓ POLIHISZTORAI” ÉS „TITKOS KLASSZIKUSAI” A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN*. In: uő, szerk.: *A KREATIVITÁS MINTÁZATAI*. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában. (Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra. Sorozatszerk. Palló Gábor.) Áron, 2004. 130–177. 137.
- 26.** Balassa: i. m. 264–265.
- 27.** Kulcsár Szabó Ernő: *A REGÉNYI FIKCIÓ HÁROM MODELLEJE* (NÉMETH LÁSZLÓ: ISZONY; DÉRY TIBOR: G. A. ÚR X-BEN; OTTLIK GÉZA: ISKOLA A HATÁRON). In: uő: *MŰALKOTÁS – SZÖVEG – HATÁS*. (Elvek és utak.) Magvető (1987). 197–249. 218., 220.
- 28.** Esterházy Péter: *A GYALÁZÓZSENI*. In: uő: *A SZABADSÁG NEHÉZ MÁMORA*. Válogatott esszék, cikkek 1996–2003. Magvető (2003). 32–36. 34.
- 29.** Tandori Dezső: *A KIMONDHATÓ ÉRZÉS, HOGY MÉGIS MINDEN*. In: uő: *A ZSALU SAROKVASA*. Irodalmi tanulmányok. Magvető (1979). 173–193. 180. A szerző kiemelése.
- 30.** Ottlik Géza: *TOVÁBBÉLŐK*. Szöveggond., utószó Kelecsényi László. Pécs, Jelenkor, 1999. 105.

31. Zemplényi: i. m. 478.

32. Hašek, Jaroslav: ŠVEJK. EGY DERÉK KATONA KALANDJAI A VILÁGHÁBORÚBAN. Ford. Réz Ádám. Európa, 1957. 98.

33. A kegyelem kérdéséhez Ottliknál, annak teológiai vonatkozásaihoz vö. Szegedy-Maszák: OTTLIK GÉZA. 107. sk.

34. Balassa: i. m. 271.

35. Balassa Péter: RICERCARE: KERESNI. In: *Kortárs* 33. (1989/3.) 148–155. 154.

36. Radnóti Sándor: VALAMENNYI KLASSZIKUS LEGÉNY. LENGYEL PÉTER: MACSKAKŐ – 1989. In: uő: RECRUESCUNT VULNERA. (konTEXTus könyvek. Sorozatszerk. Ambrus János és Erős Ferenc.) Cserépfalvi (1991). 174–185. 178., 180.

37. Lengyel Péter: MACSKAKŐ. DETEKTÍV REGÉNY. Szépirodalmi, 1988. Az idézetek rendre: 13., 19., 37., 19., 27–28., 416.

38. Kelecsényi László: A SZABADSÁG ENYHE MÁMORA. Magvető (2000). 8.